

تاریخ‌مندی جنبش مشروطه؛ بررسی رابطه تحولات اجتماعی ایران معاصر با جنبش مشروطه

ابوالفضل دلاوری^۱ * محمدرضا خطیبی‌نژاد^۲

چکیده

هدف مقاله، بررسی رابطه جنبش مشروطه با تحولات اجتماعی ایران معاصر است. این نوشتار با طرح دو مفهوم تاریخ‌مندی و حیات اجتماعی، درصدد تحلیل نسبت دو مفهوم مزبور با تحولات اجتماعی ایران معاصر است. این نوشتار در صدد تبیین تأیید بنیادین جنبش مشروطه از طریق خلق تاریخ‌مندی و سپس ایجاد حیات اجتماعی نوین بر تحولات اجتماعی ایران معاصر است. رهیافت نوشتار، برگرفته از نظام روابط اجتماعی (نظام کنش) و روش نوشتار مبتنی بر جامعه‌شناسی تاریخی است. بر مبنای تحلیل و تبیین ارائه شده در نوشتار، جنبش مشروطه حیات اجتماعی مردم ایران را در سه ساحت ذهنی، کنشی و ساختاری تغییر داد. در بُعد ذهنی، حق حاکمیت ملی به‌مثابه حق تعیین سرنوشت به مردم واگذار شد. در بُعد عینی (کنشی)، زمینه‌های کنش‌گری فردی و جمعی شکل یافت، و در بُعد ساختاری، بافت‌های نهادی جدید ایجاد شد. در واقع با وقوع جنبش مشروطه، امکان تحقق امر سیاسی در جامعه ایرانی فراهم شد.

واژگان کلیدی: مشروطه، تاریخ‌مندی، حیات اجتماعی، نظام روابط اجتماعی، جنبش‌های اجتماعی، تحولات اجتماعی.

فصلنامه راهبرد اجتماعی فرهنگی • سال ششم • شماره بیست‌ونجم • زمستان ۹۶ • صص ۱۰۶-۷۵

تاریخ دریافت مقاله: ۹۵/۳/۲۶ تاریخ پذیرش مقاله: ۹۵/۱۲/۲۲

۱. دانشیار دانشگاه علامه طباطبائی، (abdelaavari@gmail.com)
۲. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی سیاسی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکز، نویسنده مسئول (mr_khatibi@yahoo.com)

مقدمه

تاریخ ایران معاصر با جنبش‌های اجتماعی در آمیخته است. زنجیره‌ای از این جنبش‌ها به گونه‌ای؛ به‌ویژه طی سده اخیر، روی داده که نسل‌های ایرانی دست‌کم یکی از این جنبش‌ها را تجربه کرده است. تبارشناسی جنبش‌های اجتماعی ما را به آغازین رویارویی‌های ایران با غرب می‌رساند. این رویارویی لحظه تاریخی مهمی است، چرا که منشاء پیدایش تحولات، تغییرات و پدیده‌های نوینی در ایران معاصر است. رویارویی مزبور بر ذهن و روح ایرانیان آثار عمیقی گذاشت و تبعات این آثار، ایرانیان را به تلاش برای بازتعریف یا بازسازی زیست اجتماعی و نظام سیاسی خود وادار کرد.

از جمله آثار این بازتعریف‌ها، مجادله‌هایی است که طی چند دهه اخیر پیرامون نسبت تحولات اجتماعی با جنبش‌های اجتماعی روی داده است. نقطه کانونی این مجادله‌ها، علاوه بر تقابل رویکردهای نظری، تقابل فضای ذهنی (پارادایم) است که بیان‌کننده چگونگی ایجاد رابطه و نسبت میان جنبش‌های اجتماعی و تحولات اجتماعی است. در خوانش متعارف، جنبش اجتماعی به‌عنوان یک پدیده اجتماعی، به‌مثابه رویداد و پروژه نگریسته می‌شود. پیامد تلقی جنبش اجتماعی به‌عنوان رویداد یا پروژه نیز ایجاد دو رویکرد متفاوت در یک فضای ذهنی مشترکی (پارادایم) است. در رویکرد نخست، جنبش‌های اجتماعی تابع تحولات اجتماعی هستند. اغلب تحلیل‌گران مسائل سیاسی و اجتماعی ایران، تحولات یادشده را مبنایی برای تحلیل و تبیین جنبش‌های اجتماعی قرار می‌دهند. (زاهد، ۱۳۸۱؛ حسین‌زاده، ۱۳۸۷؛ آبراهامیان، ۱۳۷۹؛ جلائی‌پور، ۱۳۸۱؛ اشرف، ۱۳۸۳؛ کدی، ۱۳۷۵؛ معدل، ۱۳۸۲؛ مهرآیین، ۱۳۸۵؛ کاتوزیان، ۱۳۸۰؛ بشیریه، ۱۳۹۳؛ بیات، ۱۳۹۱). در رویکرد دوم، تحولات اجتماعی تابع جنبش‌های اجتماعی هستند (حسین‌زاده، ۱۳۸۷؛ جلائی‌پور، ۱۳۸۱؛ اشرف، ۱۳۸۳؛ فوران، ۱۳۸۲؛ کدی، ۱۳۸۳).

نقطه مشترک دو رویکرد در ارائه تصویری شیء‌شده از جنبش‌هاست. به باور آنان، اولاً، جنبش‌های اجتماعی دارای نقطه آغاز و انجامی هستند که می‌توان برای آن دوره

تاریخی مشخصی را بیان کرد. و ثانیاً، مبتنی بر آن باور و رهیافت، پیامد جنبش‌ها از دو حالت خارج نیست؛ جنبش‌ها یا پیروز می‌شوند یا شکست می‌خورند که پیروزی و شکست‌شان در یک برهه زمانی قابل مشاهده و بیان است.

این نوشتار درصدد نشان دادن این نکته است که شناخت و تبیین تحولات اجتماعی تابعی از شناخت جنبش‌های اجتماعی است. به عبارت دیگر، جنبش‌های اجتماعی هم از لحاظ هستی‌شناسی و هم معرفت‌شناسی مقدم بر فهم و درک تحولات اجتماعی هستند. در این رویکرد بیش از آن که جنبش‌ها به‌عنوان یک رویداد و پدیده، که دارای تبعاتی سیاسی و اجتماعی هستند، در نظر گرفته شوند، اولاً به‌عنوان یک امکان نظری^۱ برای فهم جامعه و رویدادهای جامعه در نظر گرفته می‌شوند. و ثانیاً، پیامد جنبش‌ها در سطحی ذهنی، عینی و ساختاری به صورت توأمان ملاحظه می‌شود. مبتنی بر این رهیافت، جنبش‌ها با ایجاد تاریخ‌مندی جدید، حیات اجتماعی را در هستی و معرفت جدیدی قرار می‌دهند. به عبارت دیگر درک جنبش اجتماعی در این نوشتار فراتر از پدیده‌های معمول و مرسوم اجتماعی همانند جنگ، رکود اقتصادی، مهاجرت، رشد یا کاهش جمعیت، اعتیاد، بیکاری و از این نوع موضوعات و مسائل اجتماعی است.

به طور خلاصه می‌توان سه رویکرد مزبور را چنین نشان داد:

رویکرد اول: تحولات اجتماعی ← جنبش‌های اجتماعی (پروژه)
رویکرد دوم: جنبش‌های اجتماعی ← تحولات اجتماعی (پروژه) پارادایم نخست
رویکرد سوم: شناخت جنبش‌های اجتماعی ← شناخت تحولات اجتماعی (غیر پروژه) پارادایم دوم

مفروض نخست، بیان‌کننده شکل‌یابی جنبش مشروطه با توجه به لحظه مواجهه ایران با غرب است.

مفروض دوم، توصیف‌کننده شکل‌یابی تاریخ‌مندی^۲ و حیات اجتماعی^۳ نوین در ذیل جنبش مشروطه است.

مبتنی بر مفروضات و ادعای بیان‌شده، مسئله‌کانونی این گونه طرح می‌شود که نسبت جنبش‌های اجتماعی با تحولات اجتماعی در ایران معاصر، تقلیل‌گرایانه فهم شده است.

1. Theoretical possibility

2. Historicity

3. Social Life

تصویر و درک اغلب فعالان و صاحب نظران از جنبش های اجتماعی یهودگی، بی اثری و حداکثر تأثیر محدود آنهاست، (حسین زاده، ۱۳۸۷؛ فوران، ۱۳۸۲) چرا که جنبش های اجتماعی را رویدادی موقت یا پدیده ای تبعی (دنباله روی تحولات اجتماعی) می دانند. بدیهی است در این تلقی، جنبش های اجتماعی عارضه ای شکننده (فوران، ۱۳۸۲) در نظام اجتماعی ایران تصور می شوند و لذا پژوهشگر باید درصدد بررسی علل و شرایط ناکامی ها و شکست های آنها برآید.

پرسش اصلی نوشتار این است که در ایران معاصر، نسبت تحولات اجتماعی با جنبش مشروطه چگونه تحلیل می شود؟

در ذیل پرسش کانونی مذکور چند پرسش فرعی امکان طرح می یابد:

۱. تاریخ مندی جنبش مشروطه چیست؟

۲. حیات اجتماعی جنبش مشروطه دارای چه ویژگی هایی بود؟

این نوشتار مبتنی بر روش مطالعه اسنادی و استدلال تحلیلی - تاریخی (کیفی) است. روش تاریخی 'زنجیره ای از' (شواهد، مفاهیم، تفسیر و معانی) است که به اختصار تفسیر داده ها برای رسیدن به معانی پدیده ها نیز گفته می شود (علی احمدی، ۱۳۸۲: ۲۶۱). تبیین تاریخی نیز برقراری رابطه علی میان پدیده ها و رخداد های تاریخی است. از آنجا که کلیه تبیین های علمی از جمله تبیین تاریخی، علی هستند (فروند، ۱۳۷۲: ۱۰۶؛ لیتل، ۱۳۷۳: ۵) یکی از اهداف مطالعات تاریخی فهم علل و تبعات رویدادهای تاریخی است. اساسا مطالعات تاریخی به دنبال تبیین نتایج معینی از موردهای خاص رخ داده تاریخی هستند (Mahoney & Terrie, 2008). بیان این نکته ضروری است که هنگام سخن گفتن از علل در تبیین تاریخی (تحلیل کیفی)، منظور علل یا شروط لازم و کافی است و نه متغیرهای مستقلی که به صورت متوسط بر متغیرهای وابسته (تحلیل کمی) تأثیر گذار هستند (طالبان، ۱۳۸۹). این روش دارای سه رویکرد فلسفی، تفهیمی و ساختی است. رویکرد تفهیمی - رویکرد مختص این نوشتار - در حکم فردیت تاریخی است. در این رویکرد، به جای به کارگیری الگوهای کلی یا تعمیمی (فلسفی) یا فرضیه های علی (ساختی) از مفاهیم جامعه شناختی برای دست یابی به تعبیرهای معنادار زمینه مند و زمان مند (تفریدی) بهره برده می شود (سیدامامی، ۱۳۷۷؛ ربانی خوراسگانی، ۱۳۷۷؛ اسکاچپول، ۱۳۸۸).

بنابراین جنبش مشروطه در این نوشتار مبتنی بر رویکرد تفهیمی یا همان تفسیر تاریخی^۱ بررسی و تحلیل می‌شود. مدارک و داده‌های مورد تحلیل در مطالعات تاریخی مبتنی بر داده‌های ثانوی است و به بررسی آثار موجود از تاریخ‌شناسان اکتفا می‌شود. در روش تاریخی دو موضوع استنتاجات منطقی اهداف و مقاصد کنشگران و همچنین فهم چگونگی بروز و شکل‌یابی پدیده‌ها موضوع کانونی است.

تکنیک گردآوری داده‌ها از طریق مطالعه اسناد و مدارک و روایت صورت می‌پذیرد. اسناد مورد نظر عبارت از روزنامه‌ها و مجلات فارسی منتشره در ایران و خارج از ایران، اسناد مراکز پژوهشی و تاریخی در ایران، کتب، مقالات و پایان‌ها و در نهایت رمان‌ها و اشعار منتشر شده در بازه زمانی مورد مطالعه است. گردآوری داده‌ها مبتنی بر منابع ثانویه است که با مراجعه به اسناد و مدارک تاریخی و پژوهش‌های گذشته، گردآوری می‌شود. استفاده از روایت نیز برای آزمودن و کشف زمان‌مندی کنش اجتماعی و رخداد‌های تاریخی است.

۱. چارچوب نظری پژوهش

جنبش اجتماعی در دستگاه نظری این نوشتار به‌مثابه رهیافت نظری است. در این رهیافت، مفهوم «نظام روابط اجتماعی» (کنش) به‌عنوان مفهوم مرکزی، جایگزین «نظام اجتماعی» به‌مثابه دیدگاه متعارف می‌شود (تورن، ۱۳۸۶؛ ۱۱۰؛ Touraine, 1977؛ Melucci, 1980). آلن تورن مدعی است: «جامعه‌شناسی، دانش بررسی جنبش‌های اجتماعی است» (حاجلی، ۱۳۸۶: ۱۱). تورن تفاوت این رهیافت با رهیافت متعارف را چنین توضیح می‌دهد: «مفهوم جنبش اجتماعی حاکی از دیدگاه متفاوتی از حیات اجتماعی است. این مفهوم به‌جای تحلیل نظام اجتماعی به‌عنوان مجموعه‌ای از دگرگونی‌ها و مختصات الگوهای فرهنگی درون هنجارهای نهادین و اشکال سازمان اجتماعی و فرهنگی، به تضاد ساختاری در «جامعه‌ای» معین حول کنترل ابزارهای دگرگونی و «تولید» حیات اجتماعی اهمیت می‌دهد» (تورن، ۱۳۸۶؛ ۸۹؛ Melucci, 1980). از این منظر، گروه‌ها و جنبش‌ها هر یک به دنبال دگرگونی وضعیت، مبتنی بر عقلانیت خودشان هستند. در واقع، ایده جنبش‌های اجتماعی در افقی بالاتر از نظام اجتماعی (کارکردگرایی- تضاد) و فراغایت‌انگاری کارکردگرایانه

به پدیده نگاه می‌کند. تفاوت این رهیافت با رهیافت نظام اجتماعی در سه نکته است؛ نخست، موضوع اختلال ساختاری را به‌عنوان منشاء جنبش رد می‌کنند. دوم، جنبش‌های اجتماعی را نه تنها مقوله ناپه‌نجانار نمی‌داند، بلکه به‌وجود آورنده حیات اجتماعی از طریق تولید و منازعه می‌داند و سوم، جهت‌گیری‌های فرهنگی را به‌مثابه امری قطعی، تغییرناپذیر و غیر قابل بحث در نظر نمی‌گیرد.

بنابراین بخش قابل توجهی از حیات اجتماعی که منتج از مشارکت اجتماعی است، در درون جنبش‌های اجتماعی ایجاد یا بازسازی می‌شود. با توجه به نکات بیان‌شده، در این دستگاه نظری، درصدد فهم و بررسی تاریخ‌مندی (الگوهای نهاده‌شده فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی در یک جامعه)، حیات اجتماعی (کنش اجتماعی مبتنی تاریخ‌مندی موجود) و در نهایت، تحولات اجتماعی ایران معاصر از طریق فهم جنبش مشروطه هستیم.

۲. تاریخ‌مندی جنبش مشروطه

جنبش مشروطه^۱ (۱۲۸۵ ه. ش/ ۱۳۲۴ ه. ق/ ۱۹۰۶ م) نخستین جنبش اجتماعی ایران در فضای مدرن است. جنبشی دربرگیرنده اجزای گوناگون جامعه، فرازمانی (اثرگذار بر آینده) و فرامکانی (اثرگذار بر افکار و ملت‌های دیگر) (بنکداریان، ۱۳۹۲) که فهم و کنش‌گری فعالان جنبش، حاصل تعامل یافته‌های فضای مدرن و ذخیره‌های سنتی است.

تاریخ‌مندی جنبش مشروطه در واقع همان الگوهای نهاده‌شده فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی یک جامعه در بازه زمانی پس از جنبش یادشده است. تاریخ‌مندی جنبش‌ها همواره از تعامل ایده‌های کانونی جنبش با شرایط کلان محیطی که جنبش در آن بروز می‌کند، شکل می‌یابد. از این‌رو، ابتدا شرایط کلان محیطی و در ادامه اندیشه‌های کانونی جنبش مشروطه بیان می‌شود. در بخش نتیجه‌گیری، نسبت تاریخ‌مندی و حیات اجتماعی برآمده از جنبش مشروطه با تحولات اجتماعی تحلیل می‌شود.

۳. شرایط کلان محیطی شکل‌یابی جنبش مشروطه

جمعیت ایران در قرن ۱۹ از ۵ میلیون تا ۸ میلیون و به روایت دیگر ۱۰ میلیون نفر افزایش می‌یابد. نرخ رشد جمعیت در آن دوره حدود ۶ صدم درصد بوده است. شماری گفته‌اند

که جمعیت شهری در فاصله ۱۱۷۹ تا ۱۲۹۳ ه. ش دو برابر شد، در همین دوره از جمعیت ایلی کاسته شد. در پایان قرن، حدود ۲۵ درصد جمعیت ایران شهرنشین شدند، که نشان‌دهنده شروع آهنگ مهاجرت به شهرهاست. مابقی جمعیت نیز کماکان در روستا (۵۵ درصد) یا عشایر (۲۰ درصد) زندگی می‌کردند. به‌زبان دیگر، ترکیب جمعیتی ایران ایلاتی، روستایی و شهری بوده است. این نظام جمعیتی به نوعی مستقل و خودکفا از یکدیگر بوده‌اند. به این معنا که این سه زیست بوم مکمل یکدیگر نبودند، بلکه در جوار هم زندگی می‌کردند. در این ساختار متکثر باید توجه داشت که از یک سو به رغم وجود مکتب‌خانه‌ها حدود ۹۰ درصد جمعیت بی‌سواد وجود داشتند (لمبتون، ۱۳۷۵: ۷۴ و ۷۵؛ امانی، ۱۳۸۰؛ آبراهامیان، ۱۳۷۹؛ قیصری، ۱۳۹۲؛ عیسوی، ۱۳۶۹: ۲۰؛ زیباکلام، ۱۳۷۷: ۲۱۵؛ فوران، ۱۳۷۷: ۱۸۵-۱۸۳) و از سوی دیگر، رشد جمعیت، با توجه به وجود بیماری‌های همه‌گیر (وبا، طاعون، سل و...) پایین بود.

بیماری‌های همه‌گیر از جمله وبا از یک سو منجر به کاهش جمعیت و رکود اقتصاد کارخانه‌ها و کشاورزی شد و از سوی دیگر، زمینه نارضایتی از حکومت را فراهم ساخت. نکته مهم در خصوص بیماری وبا آن بود که فقرا بیشتر به این بیماری مبتلا می‌شدند (ناطق، ۱۳۵۸: ۲۰-۲۱). حکام ولایات به هنگام سرایت بیماری به شهر، شهر را ترک و مردم را به حال خود می‌گذاشتند. یک سیاح انگلیسی که در شیراز بود، چنین می‌گوید «به‌راستی این بی‌شرمانه‌ترین و ناجوانمردانه‌ترین اقدامی بود که به همه عمر شاهدش بودم... وقتی مردم به خود می‌آمدند، آشکارا به حکومت ناسزا می‌گفتند» (ناطق، ۱۳۵۸: ۲۵). ناصرالدین شاه در یکی از ایام سرایت وبا به دکتر فوریه پزشک دربار می‌گوید: «هر وبا گرفته‌ای که نزد تو به استعلاج آید، دورش کن و بگو من طیب شاهم و خود را آلوده به معالجه وبا نمی‌کنم». او هم چنین می‌کرد. فوریه در ادامه می‌نویسد: «هر کس این حرف را شنید، نفرین شدید به ولی نعمت کل نمود» (همان: ۳۰). شمار قابل توجهی از روحانیون نیز که مردم را به هنگام مصیبت توصیه به عزاداری و سینه‌زنی می‌کردند و وفق معمول، تربت سیدالشهدا را تجویز می‌کردند، خود به هنگام نزول بلا! اولین نفری بودند که فرار می‌کردند و آخرین نفری بودند که به شهر باز می‌گشتند. در چنین اوضاعی بود که یک نویسنده انگلیسی «مگ گرو» می‌نویسد که «اهل ایران اعتقاد یافتند که وبا از عواقب تعدی هیات حاکم بر طبقه محروم است» (ناطق، ۱۳۵۸: ۳۳ و ۳۱).

مرگ و میر ناشی از بیماری‌های همه‌گیر و افزایش فقر به همراه ناکارآمدی دستگاه

سیاسی در حفاظت از جان مردم، زمینه ایجاد مفهوم عقب ماندگی را فراهم کرد. بنابراین یکی از مدل‌های عقب ماندگی به وضعیت وخیم سلامت همگانی مردم، ناکارآمدی طب سنتی برای معالجه این بیماری‌ها و در نهایت بی‌مسئولیتی حاکمیت برای حفاظت از جان مردم مرتبط بود.

در کنار شیوع بیماری‌های همه‌گیر و کاهش جمعیت، اقتصاد کشور نیز ورشکسته بود. نظام اقتصاد سنتی (روستایی، ایلاتی و پیشه‌وری شهری) رو به افول بود و نظام تیول داری کارآمدی خود را از دست داده بود. رونق اقتصاد تجاری به ازای فروپاشی اقتصاد سنتی و مهاجرت روستایی آن به کشورهای دیگر به ترتیب پیامد اقتصادی و اجتماعی این تحول بود (شاکری، ۱۳۸۴: ۴۴).

درباره پیامد اقتصادی باید دانست که شهرهای بزرگ ایران همانند تبریز، اصفهان، رشت و تهران، محلی برای تبادل کالاهای تجاری می‌شوند. تجارت به‌عنوان مهم‌ترین بخش درآمدزایی شناخته می‌شود و طبقه تجار نقش تعیین‌کننده‌ای می‌یابند (لمبتون، ۱۳۷۵: ۲۸۷). ایران با کشورهای روسیه، انگلستان، عثمانی، فرانسه، آلمان، اتریش، مجارستان، بلژیک، افغانستان، ایتالیا، مسقط، چین، آمریکا و چند کشور آسیایی و اروپایی دیگر رابطه تجاری برقرار می‌کند. این درحالی است که ارزش سهم واردات بیش از صادرات بود. در اواسط قرن ۱۹ انگلیس نسبت به روسیه سهم بیشتری در تجارت با ایران داشت؛ به گونه‌ای که در اواخر همان قرن (۱۸۹۵) حدود ۷۰ درصد تجارت به انگلستان و ۱۵ درصد به روسیه و مابقی به کشورهای دیگر اروپایی و عثمانی تعلق داشت. اما در سال ۱۹۰۵ صادرات انگلستان به ایران به حدود ۴۰ درصد و روسیه به حدود ۵۵ درصد تغییر می‌کند (پاولویچ، ۱۳۵۷: ۲۸-۲۹؛ بنکداریان، ۱۳۹۲). نفوذ اقتصادی روسیه و انگلیس در ایران آن‌چنان مهم است که برای گسترش تجارت مبادرت به ایجاد راه‌های شوسه، راه آهن و تلگرافخانه می‌کنند. با تغییر نظام اقتصادی ایران به تجارت، به ناچار ایران در بازارهای جهانی ادغام و متأثر از رخدادهای آن می‌شود.

یکی از اثرات این ادغام، ارتقای پایگاه اجتماعی تجار ایرانی است. تجار نقش مهمی در اجتماع و اقتصاد ایران یافتند. کمک‌های گاه و بیگاه آنان به حاکمیت و همچنین رخدادهای اجتماعی غیر قابل کتمان است (اشرف، ۱۳۵۹: ۴۸؛ آبراهامیان، ۱۳۷۹: ۷۱-۷۷؛ کوزن، ۱۳۸۰: ۶۲۲؛ عیسوی ۱۳۶۹: ۲۵؛ آدمیت و ناطق، ۱۳۵۶: ۱۱۰). یکی دیگر از مهم‌ترین تبعات این ادغام، آغاز امتیازدهی ایران به کشورهای اروپایی، به‌ویژه روسیه و

انگلستان، اخذ وام‌های گوناگون از روسیه و انعقاد قراردادهای، معاهده‌ها و موافقت‌نامه‌های گوناگون تجاری ایران با روسیه، انگلستان و چند کشور دیگر و تأسیس بانک‌های خارجی در کشور است که منجر به نفوذ سرمایه‌های خارجی شد.^۱ با این حال، درآمد حکومت (شاه و دربار) با هزینه‌هایش برابری نمی‌کرد. مشکلات اقتصادی به دوره ناصری محدود نماند. در دوره مظفّری وضع آنقدر نابسامان شد که اولاً هزینه تاج‌گذاری شاه به دلیل خالی بودن خزانه کشور از محل اخذ وام از بانک شاهنشاهی تأمین شد (امین‌الدوله، ۱۳۵۴: ۲۲۲) و ثانیاً شاه مجبور به مرخص کردن زنان حرمسرای پدری شد (رئیس‌نیا، ۱۳۵۲: ۴۲) و ثالثاً دولت مجبور به فروش شماری از املاک خالصه و افزایش تعرفه‌ها برای تجار ایرانی شد. از دیگر رخدادهای مهم ادغام اقتصاد ایران در اقتصاد جهانی، کاهش ارزش طلا و نقره در بازارهای جهانی و به تبع آن، کاهش ارزش صادرات کالاهای ایرانی بود (آدمیت، ۱۳۵۵: ۱۱۰-۱۰۹؛ پاولویچ، ۱۳۵۷: ۳۳-۲۹؛ لمبتون، ۱۳۷۵: ۱۸۳ و ۹۹-۹۵). اثرات منفی امتیازها و قراردادهای به‌ضمیمه کاهش ارزش تراز تجاری ایران - که بخش قابل توجهی از آن حاصل نزول قیمت طلا و نقره بود - به همراه افزایش تعرفه‌ها ضمن اینکه دولت را با بحران درآمدی مواجه کرد، منجر به اعتراض تجار ایرانی شد. باور تجار ایرانی این بود که دولت بیش از اینکه به تجارت اهمیت دهد، به کمک‌های مالی و نظامی اهمیت می‌دهد. نمونه بارز بی‌توجهی حکومت به تجار و تجارت ایرانی، اعطای امتیاز تنباکو بود (لمبتون، ۱۳۷۵: ۱۶۴ و ۳۵۶-۳۱۸). تعدادی از تجار از جمله حاج امین‌الضرب، یکی از بزرگان تجار تهران، نامه‌هایی مبنی بر شکایت از وضع ناخوشایند واردات و صادرات کالا به ناصرالدین شاه می‌نویسند. پس از چندی که شکایات بالا می‌گیرد و شاه نیز نامه‌ای مبنی بر مشورت‌گیری از تجار به مستوفی‌الممالک، صدر اعظم وقت، می‌نویسد. پس از این نامه است که برای نخستین بار «مجلس و کلای تجار» در سال ۱۲۶۳ ه. ش شکل می‌یابد. دفتر مرکزی مجلس مزبور در تهران دایر و همزمان چند شعبه نیز در شهرهای بزرگ ایجاد می‌شود. وظیفه این مجلس، که متشکل از ریش‌سفیدان تجار ایرانی است، تنظیم امور تجارت و رسیدگی به دعاوی حقوقی تجار و تمییز حق و باطل است. مجلسی که علاوه بر شأن اقتصادی دارای شأن سیاسی هم بود (آدمیت و ناطق، ۱۳۵۶: ۳۱۲-۲۹۹). اما عمر این مجلس اقتصادی (همان: ۳۷۰-۳۶۹) به دلیل مخالفت بخشی از همکاران تاجر، حاکمان محلی و شماری از

۱. برای آگاهی از امتیازات و قراردادهای ایران با کشورهای خارجی در آستانه مشروطه ن. ک: سرایی و هاشم زهی، ۱۳۸۱: ۸۹.

روحانیون پایدار نماند.

مهاجرت مزبور چند تأثیر اجتماعی-سیاسی داشت. اولاً منجر به رونق صنایع روسیه شد. ثانیاً منجر به انتقال سرمایه به ایران شد. ثالثاً اگر چه در ابتدا به دلیل نیاز کارگران مهاجر ایرانی، سرمایه‌داران از آنها برای شکست اعتصاب کارگران بومی استفاده می‌کردند اما آرام آرام کارگران ایرانی نیز متوجه نوع جدید زیست شهری شدند که در آن اعتراض، ممکن و حق شمرده می‌شد. بنابراین آنها همپای دیگر کارگران خواستار حقوق صنفی خودشان شدند. به مرور سیاسی شدن این کارگران منجر به رادیکال شدنشان شد و در آمدورفت شان به ایران توانستند زیست جدید را به فضای کارگری منتقل کنند. ظاهراً نخستین اتحادیه کارگری (اتحادیه کارگران چاپخانه) به سال ۱۲۸۵ یا ۱۲۸۹ باز می‌گردد. نخستین اعتصاب کارگری را نیز کارگران تلگراف خانه در سال ۱۲۸۵ به راه انداختند. اعتصاب‌های بعدی نیز در سال‌های ۱۲۸۶، ۱۲۸۷ و ۱۲۸۹ راه افتاد (شاکری، ۱۳۸۴: ۱۳۰-۱۳۳). در واقع مهاجرت ایرانیان به روسیه منجر به امکان زیست جدیدی شد که بنیان آن بر این نکته استوار بود که برای زیست بهتر باید مبارزه کرد.

بخش دیگری از تصویر آن زمان جامعه را باید در نظام و ساختار فرهنگی مشاهده کرد. پس از شکست ایران از روسیه حاکمیت به عقب‌ماندگی خود وقوف یافت و قلمروی این عقب‌ماندگی را در موضوعات نظامی و پزشکی خلاصه کرد. به همین خاطر دو اقدام کرد؛ نخست اعزام محصلانی به خارج برای کسب دانش و دوم، تأسیس مدرسه دارالفنون. در کنار این دو اقدام دولتی، اقدام دیگری نیز از ناحیه بعضی از افراد صورت گرفت که با موافقت حکومت همراه شد و آن تأسیس مدارس جدید بود. این سه اقدام، زیست اجتماعی و فرهنگی ایران را تغییر و فضا را برای عبور از عقب‌ماندگی اجتماعی تصور شده فراهم می‌کرد.

در کنار این سه اقدام باید از روزنامه‌های فارسی زبان خارج از کشور نیز یاد کرد. این روزنامه‌ها با توجه به فضای آزاد کشورهای میزبان توانستند درباره موضوعاتی چون عقب‌ماندگی، استبداد، پیشرفت و تحولات جهانی مردم را آگاه کنند. روزنامه‌های آن دوره از طرق گوناگون به دست مردم می‌رسید و به صورت جمعی مطالعه می‌شد (معمولاً در پاتوق‌های محلی همانند قهوه‌خانه‌ها و قرائت‌خانه‌ها، فردی باسواد روزنامه می‌خواند و دیگران گوش می‌کردند). در اواخر قرن نوزدهم حدود ۲۲ روزنامه فارسی زبان خارج از ایران به چاپ می‌رسید. روزنامه‌هایی در خارج از کشور و سپس روزنامه‌های داخلی محلی

منتشر شدند. روزنامه‌خوانی یکی از دل‌مشغولی‌های مردم شد و قرائت‌خانه‌ها در آن دوران رونق گرفتند (کوهستانی‌نژاد، ۱۳۸۳). بخش قابل توجهی از مطالب روزنامه را اعضای انجمن‌های مخفی می‌نوشتند (آدمیت، ۱۳۵۵؛ رائین، ۱۳۴۵). بنابراین روزنامه‌های ایران (داخل و خارج) یکی از مهم‌ترین حامل‌های امر سیاسی بودند. به دلیل این بروز است که شماری بر این باورند روزنامه‌ها جایگزین احزاب سیاسی بودند (خانیک، ۱۳۸۲).

همان‌طور که پیش‌تر بیان شد، یکی از اقدامات دولت اعزام شماری از محصلان به خارج برای تحصیل علوم جدید بود. نخستین گروه محصلان اعزامی به خارج، گروه دو نفره‌ای بود که برای یادگیری علم نقاشی (برای نقاشی از استحکامات نظامی) و طب در شوال ۱۲۲۶ ه. ق (سپتامبر یا اکتبر ۱۸۱۱) وارد لندن شدند. این اقدام آرام‌آرام تبدیل به یک رویه معمول و پذیرفته شد؛ ووالی که با تغییراتی در نظام انتخاب و اعزام، تاکنون باقی‌مانده است. درباره اعزام محصلان به خارج، در دوره قاجار چند نکته قابل طرح است. نخست آن که علوم مورد نیاز آن روز از منظر دولت طب و نظام بوده است. در واقع، دولت نیاز علمی را تشخیص و بر همین تشخیص، مسیر علمی تعیین می‌شد. دوم آن که اعزام‌شدگان ابتدا از جماعت دربار و منتفذان بودند، اما در دوره‌های بعدی از طبقه عامه نیز تعدادی برای کسب آموزش راهی فرنگ شدند. بسیاری از تحصیل کرده‌های خارج از کشور کاری مناسب و هم‌راستا با تحصیلات‌شان در کشور پیدا نکردند. چهارم، به دلیل تفاوت بسیار میان اوضاع اجتماعی و سیاسی ایران و اروپا، توجه محصلان بیش از گذشته به امور اجتماعی و مسئله عقب‌افتادگی ایران از جهان جدید معطوف شد. پنجم، حاصل این رویداد انتقال بخشی از دانش جدید به ایران، متناسب با نیاز دولتمردان بود. ششم، این انتقال به صورت منفعلانه و نه فعالانه به کشور منتقل می‌شد. هفتم، در این رویداد هیچکس انتظار انقلاب فکری نداشت، بلکه در انتظار بهبود روند اجتماعی به معنای عام (افزایش بهداشت، کاهش مرگ و میر، ساخت و ساز، افزایش قدرت نظامی به مثابه افزایش امنیت و...) بودند (قاسمی پویا، ۱۳۷۷: ۱۰۶-۱۰۵؛ سرمد، ۱۳۷۲: ۲۰۲-۱۹۰؛ نوایی، ۱۳۸۲: ۱۴-۱۰؛ حائری، ۱۳۷۲: ۳۱۷-۳۱۴). بنابراین واقعیت آن است که اعزام محصل به خارج برای برطرف کردن دو عقب‌ماندگی درک‌شده از سوی حاکمیت آن زمان - علوم لشکری و نظامی و علوم پزشکی و بهداشتی - سامان یافت (لمبتون، ۱۳۷۵: ۲۶۴).

تأسیس مدارس جدید، اقدام مهم دیگری در آن دوره بود. مدارس جدید جایگزین مکتب‌خانه‌ها، حاصل مقایسه دو جامعه ایران و غرب از سوی محصلان فرنگ رفته بود.

مدرسه‌های جدید همانند روزنامه‌ها یکی از کانون‌های گفت‌وگو درباره جریان پیشرفت و تحول در اروپا بودند. دانش‌آموختگان مدارس جدید به‌مثابه حاملان علم جدید، نماد تغییرات اجتماعی بودند و دلبستگی مردم به مدارس جدید روز به روز بیشتر می‌شد؛ به گونه‌ای که چهار سال بعد از تأسیس نخستین مدرسه، بیست و یک مدرسه (هفده دبستان در تهران، یک دبستان در تبریز، بوشهر، رشت و مشهد) تأسیس شد (کسروی، ۱۳۴۴: ۳۸).

نکته مهم در علت روآوری به مدارس جدید را باید در همان موضوع اساسی برداشت عقب‌ماندگی ایران از کاروان پیشرفت و تمدن و جدید دانست. به‌زعم بسیاری از نخبگان فرهنگی و حکومتی آن روزگار، از جمله میرزا تقی‌خان کاشانی، راه‌رهایی ملت ایران «تربیت عامه» مردم است. تربیتی که حاصل آن اداره کشور و احترام به قوانین جامعه است (قاسمی پویا، ۱۳۷۷: ۳۷). همزمان با رواج مدارس جدید در کشور انتقادهایی به رویه آموزشی غالب این مدارس مطرح شد (طالبوف، ۱۳۵۶: ۵۷ و ۱۹۶). شماری نیز عدم توجه به شرعیات و پوشش محصلان، به‌ویژه دختران، آن را نامناسب می‌دانستند (راوندی، ۱۳۵۶: ۷۳۴؛ مستوفی، ۱۳۴۳: ۳۱۸؛ سرمد، ۱۳۷۲: ۱۱۳).

خارج از نکات بیان‌شده، مدارس جدید در جامعه آن روز قاجاری، تبدیل به نماد تغییر شده بودند. شاید بتوان گفت که مدارس جدید توأمان محل کنش سیاسی و پزشکی (بهداشت و سلامت محصلان) بودند. این ادغام سیاست و پزشکی به همراه تغییر مشی آموزش الفبای فارسی نشان از نیازهای اجتماعی آن روزگار دارد. نکته مهم اینکه مدارس جدید حاصل ادامه مدارس قدیم و تحول مبنایی از علم قدیم به علم جدید نبود. ظهور اجتماعی مدارس جدید به دلیل هژمونی طب نوین و گسترده‌گی بیماری‌های گوناگون بر کشور بود. به عبارت دیگر، یا پزشکان جدید سکان‌داران مدارس جدید بودند (قاسمی پویا، ۱۳۷۷: ۲۱۶-۲۰۶) یا مهندسان و محصلان علوم دیگر همسو با مطالبات دولت اقدام به تأسیس مدرسه می‌کردند. در هر صورت ایجاد مدرسه در ایران بیش از آن که بر پایه تغییرات معطوف به علم باشد، بر اساس نیاز اجتماعی صورت گرفت.

اما درباره ساختار سیاسی ایران در دوره مشروطه باید گفت که ایران دوران قاجار دارای ساختاری کهن و متأثر از روابط قدرتی بود که شماری آن را با نام پاتریمونیا لیزم^۱ (ش‌پدری) (چلبی و عظیمی، ۱۳۸۷: ۲۸)، شماری شبه پاتریمونیا لیزم^۲ (توفیق، ۱۳۸۵: ۹۳) و

1. Patrimonialism

2. Pseudo - patrimonialism

شماری دیگر پاتریمونیالیسم جدید^۱ (آبراهامیان، ۱۳۷۹: ۵۵۳-۵۱۶) معرفی کرده‌اند. شاه در این ساختار ذی‌نفع و ذی‌حق تام بود و تعهدی از او انتظار نمی‌رفت (چلبی، ۱۳۸۷: ۲۸). در ابتدای شکل‌گیری این سلسله، درآمد دربار مبتنی بر نظام تیولداری بود (لمبتون، ۱۳۷۵؛ ۱۳۷۷؛ سیف، ۱۳۷۳؛ فوران، ۱۳۸۲). این نظام منجر به شکل‌گیری طبقات مشخص پایدار نمی‌شد. کشاورزی به مرحله تجاری نمی‌رسید و مازاد تولید و به تبع آن پس‌اندازی حاصل نمی‌شد. در اواسط دوره (دوره ناصری)، نظام تیول داری تضعیف شد و با ادغام ایران در نظام جهانی، اقتصاد تجاری آرام آرام جانشین نظام پیشین شد. محققان به اتفاق بر این باورند که در دوره قاجاری نیروی نظامی بسیار ضعیف، تشکیلات اداری ناکارآمد، نظام مالی بی‌رونتق و فرسوده و نهاد آموزشی محدود، قدیمی و توسعه نیافته بود (چلبی، ۱۳۸۷: ۳۱؛ عیسوی، ۱۳۶۹: ۲۲؛ کاتوزیان، ۱۳۸۳؛ اکبری، ۱۳۸۴: ۳۰۲ و ۱۳۸۲: ۹۰؛ Abdollahiyan, 2004: 48; Sheikholeslami, 1997).

قدرت سیاسی در آن دوره، به یک تعبیر خطی و به تعبیری دیگر، منظومه‌ای بود. منظور از قدرت خطی آن است که قدرت دارای سلسله مراتب عمودی بود. ابتدای قدرت به شاه و انتهای آن به کدخدای روستا، رئیس ایل، والی یا حاکم شهر می‌رسید. از این منظر، شاه دوره قاجار زمامدار مطلق بود، چرا که عاری از مسئولیت و در عین حال فعال مایشاء بود. اختیارات افراد برگرفته از قدرت شاه بود. شاه قاجار همانند شاهان پیشین بالاترین مرجع قضایی، اقتصادی، سیاسی، نظامی و اداری محسوب می‌شد (کرزن، ۱۳۸۰: ۵۱۳-۵۱۲؛ کاتوزیان، ۱۳۸۳؛ سیف، ۱۳۷۳؛ لمبتون، ۱۳۷۹؛ فوران، ۱۳۸۲).

اما قدرت به معنای منظومه‌ای آن، واقعیت قدرت را به فرد تقلیل نمی‌دهد، بلکه پایگاه قدرت را به یک قلمروی مشخص با نقاط تأثیرگذار گوناگون تعمیم می‌دهد. از این منظر، نیروهای اصلی دارای قدرت در دوره قاجار عبارت از شاه، خاندان سلطنتی (دربار) و دیوان (صدر اعظم، وزرا، ماموران عالی‌رتبه اداری و لشگری و حکمرانان ایالات) بودند. در این مدل در کنار اراده شاه، اراده‌های دیگر نیز شکل یافتند. در دوره ناصری به بعد همه چیز در ذیل افراد قدرتمند تجمیع یافت (معمار، ۱۳۸۷: ۱۹۸-۱۹۷؛ کریمی و حسینی، ۱۳۷۵: ۶۹-۶۷؛ Gilbar, 1977; Nowshirani, 1982). توضیح آن که از آن جا که به دلیل شکست‌های پی‌درپی از دولت‌های خارجی، نبود ارتش قوی و درآمدی مناسب، قدرت شاه در حال

کاهش بود، تمرکز قدرت در درون ساختار سیاسی دوره قاجاری نیز پراکنده شده بود. شاه رسماً دارای قدرت بود، اما میزان تأثیرگذاری گروه‌های درون منظومه قدرت بر تصمیمات شاه و یا اخذ تصمیمات خارج از آگاهی یا اراده شاهانه افزایش یافته بود. اگر تحلیل آبراهامیان را بپذیریم که شاه قاجار به دلیل نداشتن مشروعیت دینی - چرا که علمای شیعه در این دوره بر خلاف دوره صفویه حکومت مشروع را حکومت حضرت مهدی (عج) می‌دانستند و این نوع حکومت را حداکثر، شر لازم قلمداد می‌کردند - و نداشتن اقتدار رسمی (ارتش قدرتمند و بودجه مکفی) در اخذ تصمیمات و اجرای آن ناتوان بود، آنگاه حضور گروه‌های درون منظومه قدرت قابل توجیه است (آبراهامیان، ۱۳۷۹: ۵۳-۴۹). بنابراین تمامی اعضای منظومه قدرت، تا حدودی پذیرفته بودند که قدرت‌شان (قدرت منظومه) کاهش یافته و لذا تا حدودی در تصمیم‌گیری‌ها از خود نرمش نشان می‌دهند. این نرمش اجازه دخالت بیشتر اعضای دیگر منظومه را فراهم می‌کرد. شاه به ظاهر همان مالک‌الرقاب (راسخ، ۱۳۹۲: ۴۷-۴۰) بود، اما در میدان سیاست ابزار قدرتش ناکافی و کاهش یافته بود. اعضای دیگر منظومه قدرت، تلاش می‌کردند اقتدارشان را افزایش دهند. در این میان، دیوانیان به دلیل خارج شدن از کارکرد اصلی‌شان (تنظیم روابط دربار با حاکمان ولایات) نقش بسزایی در ایجاد چالش در وضعیت قدرت (تمرکز قدرت در دست شاه) داشتند. در همین حال، حضور دولت‌های روس و انگلیس شرایط کشور را به نیمه استعماری تبدیل کرده بود. این شرایط باعث شده بود نه دربار و نه حکام محلی نیازی به یکدیگر نداشتند؛ دولت به روس و حکام به انگلیس اتکا داشتند در نتیجه نقش واسطه‌ای بروکرات‌ها محو شد (توفیق، ۱۳۸۵: ۱۰۵). بنابراین حاکمیت قاجاری از شکل هسته‌ای خارج شد و شکل منظومه‌ای به خود گرفت.

رویداد دیگری که در صحنه سیاسی قاجار رخ داد، امکان فراهم‌آیی اعتراض مردم بود. توضیح آن که، تغییرات حاصل شده در کشورهای اروپایی و نبود مشروعیت دینی و قدرت نظامی حاکمیت، فرصت مناسبی را برای تبدیل آگاهی گروه‌های نخبه به اعتراض و دادخواهی توده فراهم کرد. برای نخستین بار مردم ایران علیه قرارداد شاه با یک خارجی قیام کردند (قیام تنباکو) و شاه مجبور به عقب‌نشینی شد. شاه قاجار تا قبل از این، عقب‌نشینی از قدرت خارجی را تجربه کرده بود، اما عقب‌نشینی شاه از خواست مردم، رویدادی منحصر به فردی در تاریخ ایران بود. در این بازه زمانی بود که دیگر شاه‌ابزاری برای بازپس‌گیری اقتدار خود نداشت. ناصرالدین شاه به صدر اعظم خود گلایه می‌کرد که

«من نه ارتش درست و حسابی دارم و نه مهماتی برای تجهیز یک ارتش مناسب» (آبراهامیان، ۱۳۷۹: ۵۱). در نهایت دولت قاجار نتوانست ماهیت و کارکرد اصلی (اعمال خشنونت مشروع) خود را حفظ و اجرایی کند. در نبود این ماهیت بود که تفسیر امر سیاسی در دوره قاجار از شاه و دربار به سوی کنش گران بیرون از حاکمیت تغییر یافت و آنان بودند که امر سیاسی جدید را تبدیل به گفتمان برتر کردند.

۴. اندیشه کانونی جنبش مشروطه و نهاد مستقر

اغلب اندیشمندان آغاز جنبش مشروطه را شورش علیه امتیاز توتون و تنباکو (۱۲۶۸) و شکست ایران از روس دانسته‌اند (کسروی، ۱۳۴۴: ۱۵؛ ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۶۲: ج ۱، ۶۰؛ براون، ۱۳۷۶: ۴۶؛ زیباکلام، ۱۳۷۷: ۲۲؛ احمدی، ۱۳۸۷: ۴۱). از آنجا که جنبش مشروطه دارای روایت یکسانی نیست، لحظه آغازین اندیشه مشروطه‌خواهی نیز دارای روایت واحدی نیست. ما با آغازها و تبارهای گوناگون و به تبع آن با روایت‌های گوناگون روبرو هستیم (تاجیک، ۱۳۹۴: ۸۷). جنبش مشروطه حداقل حاوی سه روایت دربار، بازار و مخالفان دولت است.

الف) پیشرفت؛ آغاز مشروطه‌خواهی با روایت درباریان، به رویارویی ایران و روس بازمی‌گردد. مبتنی بر این روایت، در آن دوره تاریخی ایران نتوانست در برابر قدرت نظامی روس (عهدنامه گلستان ۲۹ شوال ۱۲۲۸ ق/ ۱۲ مهر ۱۱۹۲ ش) و (عهدنامه ترکمنستان ۲ شعبان ۱۲۴۳ ق/ ۱ اسفند ۱۲۰۹ ش) مقاومت کند. در ذیل مفهوم شکست، دربار مبادرت به نوسازی ارتش ایران کرد. برای نیل به این منظور، عباس میرزا مبادرت به اصلاح نظام مالی (حذف درآمدهای گزاف دربار و ایجاد تعرفه‌های حمایتی جدید) کرد و منابع مالی تهیه تجهیزات و حقوق ثابت نیروی‌های ارتش - با جمعیت بیش از شش هزار نظامی - را تأمین، کارخانه توپ و تفنگ‌سازی را در تبریز دایر و اداره ترجمه برای برگرداندن متون مهندسی و نظامی را ایجاد کرد. در همین دوره است که نخستین اعزام محصلان برای کسب علوم نظامی، مهندسی، پزشکی، چاپ و زبان‌های خارجی افتد (آبراهامیان، ۱۳۷۹: ۶۸؛ کسروی، ۱۳۴۴؛ قاسمی‌پویا، ۱۳۷۷: ۱۰۵-۱۰۶؛ سرمد، ۱۳۷۲: ۱۹۰-۲۰۲؛ نوایی، ۱۳۸۲: ده تا چهارده؛ حائری، ۱۳۷۲: ۳۱۴-۳۱۷؛ اقبال آشتیانی، ۱۳۰۵: ۲۹؛ محبوبی، ۱۳۷۰: ۱۷۶-۱۹۸) در دوره صدرات امیرکبیر (۲۲ ذی‌قعدة ۱۲۶۴ ق - ۱۹ محرم ۱۲۶۷ ق/ ۲۸ مهر ۱۲۲۷ ش - ۲۲ آبان ۱۲۳۰ ش). گستره نوسازی فزونی یافت و «نظم میرزاتقی‌خانی» (آدمیت، ۱۳۸۵

الف: ۲۱۱-۲۱۲) برپا شد. مدرسه دارالفنون ساخته شد و تعداد بیشتری از اشراف برای تحصیل علوم جدید به اروپا اعزام شدند. بنابراین در این روایت دو اتفاق کانونی - مدرسه دارالفنون و اعزام محصلان به خارج - در مرکز نوسازی قرار داشت. در واقع، شکست از روس برای درباریان سخت بود و برای جبران آن به فکر نوسازی افتادند، لذا نوسازی در امور نظامی و به تبع آن امور مالی در نهایت به نوسازی اداری، اقتصادی و آموزشی منتهی شد. ابلاغ کتابچه تنظیمات حسنه و تشکیل مجلس تنظیمات حسنه به همراه ایجاد نه وزارتحانه (آدمیت، ۱۳۵۵: ۴-۵؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۵: ۱۹۴؛ دامغانی، ۱۳۵۷: ۱۵۱؛ ورهرام، ۱۳۸۵: ۲۵۱-۲۵۲) را می‌توان نشانه‌های ملموس این نوسازی دانست. نوسازی برای درباریان چیزی جز جبران عقب‌ماندگی دولت و مظاهر آن نبود؛ که بارزترین آن ارتش بود. باور این روایت چنین است که درباریان به دنبال بازسازی دولت و اقتدار از دست رفته (دولت قوی) قاجاریه بودند.

دو نکته مهم در این روایت وجود دارد؛ نخست آن که تنها کنشگر فعال برای جبران عقب‌ماندگی دولت از غرب، دربار و نخبگان دربار بودند. نکته دوم آن که نوسازی به نوسازی دربار و ارتش تحویل و تقلیل یافته شد. البته به عقیده آدمیت، اصلاحات درباری در دربار متوقف نماند و به جامعه نیز گسترده شد. جهش تعقل اجتماعی به نخبگان، طبقه متوسط و حتی توده مردم از اثرات این نوسازی قلمداد می‌شود (آدمیت، ۱۳۸۵، ب: ۱۲۹). در مجموع، تبعات شکست از روس، روند ناقص نوسازی‌های صورت گرفته و مقاومت بخشی از درباریان، دیوانیان و روحانیون با روند نوسازی (جوادی، ۱۳۹۱) منجر به ناسازگاری‌هایی در اجتماع آن روزگار شد. در آن دوره، ایران برای نخستین بار با حجم انبوهی از کالاهای خارجی مواجه شد. همچنین اعطای امتیازات بی‌حد به خارجیان منجر به سیطره نفوذ آنان بر اقتصاد ایران شد. از سوی دیگر، با نوسازی صورت گرفته، روند تغییراتی که مخالفان داخلی (روشنفکرانی همچون سید جمال‌الدین اسدآبادی، ملک‌خان، آخوندزاده، طالبوف و...) در نظر داشتند، کُند شد و جایگاه دربار در مقابل مخالفان داخلی (روشنفکران و روحانیون منتقد) تقویت شد (آبراهامیان، ۱۳۷۹: ۷۱). در این شرایط بود که روایت دوم از آغاز اندیشه مشروطه شکل گرفت.

ب) عدالت؛ روایت دوم از آغاز اندیشه مشروطه به تجار باز می‌گردد. اعطای امتیازات فراوان به خارجیان و رونق تجارت خارجیان به هزینه رکود تجارت داخلی، منجر به اعتراضات تجار شد که پایگاه و منزلت اجتماعی والایی در آن عصر داشتند. لحظه آغازین

اندیشه مشروطه با روایت تجار، به بازه زمانی شکست دولت برای بهینه‌سازی اوضاع تجاری - در زمان انتقال اقتصاد ایران از نظام تیول‌داری به نظام تجاری، و ادغام در اقتصاد جهانی، - باز می‌گردد. در دوره برتری تجار خارجی (به‌ویژه تجار روسی) و افول تجارت ایرانی، شماری از تجار مبادرت به تنظیم شکایات نزد شاه کردند. ناصرالدین شاه دستوراتی برای رفع مشکلات تجار ایرانی صادر کرد. «تجار به مشورت بر آیند، کار تجارت را به نظم در آورند، می‌خواهند رئیسی داشته باشند یا نه، خودشان می‌دانند، به اتفاق تصمیم بگیرند و پیشنهادشان را عرضه بدارند» (آدمیت و ناطق، ۱۳۵۶: ۳۱۰). به‌طور مثال نماد حرکت دولت برای «تنظیم امور تجارت، رسیدگی به دعاوی حقوقی تجار و تمیز حق و باطل» (آدمیت و ناطق، ۱۳۵۶: ۳۱۱). را تشکل «مجلس و کلاهی تجار ۱۳۰۱ ق/ ۱۲۶۳ ش» با حضور ریش‌سفیدان و بزرگان تجار دانست (آدمیت و ناطق، ۱۳۵۶: ۳۵۶-۲۹۹؛ ترابی فارسانی، ۱۳۸۴). به‌رغم موافقت اولیه و پشتیبانی شاه با تشکیل این مجلس و ایجاد دفاتر این تشکل در چندین ولایت، به دلیل مخالفت بخشی از دربار، حاکمان محلی و روحانیون، عمر این تشکل کوتاه بود.

در این روایت، شکست دولت در ساماندهی اوضاع اقتصادی و نفوذ کالا و امتیازات خارجی‌ان منجر به رکود تجارت به‌عنوان مهم‌ترین رکن اقتصادی ایران شد. منافع مشترک تجار با گروه‌های دیگر منجر به اتحاد آنان و اعتراض علیه سلطنت شد. اندیشه قانونی تجار در مفهوم عدالت متبلور بود، چرا که بی‌عدالتی و خودکامگی از نگاه این گروه و بخش قابل توجهی از مردم در اعطای امتیازات خاص به دربار، نخبگان نزدیک به دربار و همچنین به خارجی‌ان معنا می‌شد. اصطلاح مشروطیت نیز به معنای مشروط ساختن سلطنت در اعمال قدرت بود (قیصری، ۱۳۹۲: ۱۵۶). درخواست عدالتخانه یکی از راه‌هایی بود که از آن طریق امکان محار قدرت دربار ممکن می‌شد، ثبات و امنیت به شهر باز می‌گشت و تجارت از رکود خارج می‌شد.

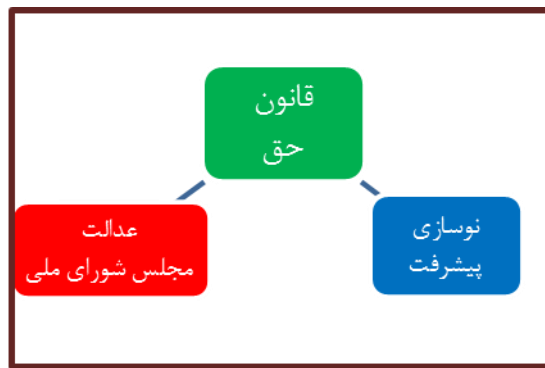
ج) قانون و حق؛ روایت سوم لحظه آغازین اندیشه مشروطه از آن مخالفان دولت - روشنفکران و روحانیون - است. در این روایت، لحظه آغازین اندیشه مشروطه به رویارویی ایرانیان با جهان غرب مربوط می‌شود. در این رویارویی بود که روشنفکر ایرانی درکش از تاریخ به‌مثابه مشیت الهی به تاریخ به‌مثابه امری انسانی که مفهوم قانونی آن تحول بود، تغییر یافت. روشنفکران بر این باور بودند که انسان می‌تواند و حق دارد وضعیت کنونی را دگرگون سازد. اساساً معنای حق به‌عنوان یک رابطه انسانی (رابطه انسان با حق یعنی حق

بودن یا حق نبودن) به رابطه تملیکی (یعنی حق داشتن انسان) تبدیل شد (منوچهری و روستایی، ۱۳۹۰). از این رو روشنفکران نه فقط خواستار تغییرات در نهاد قدرت و سیاست که خواستار دگرگونی اساسی در امور اقتصادی، سیاسی (آزادی و دموکراسی) اجتماعی و فرهنگی بودند (آبراهامیان، ۱۳۷۹: ۷۹؛ آدمیت، ۱۳۵۴). در این روایت بود که ملت از مفهوم قدیمی رعیت به مفهوم جدید ملت تغییر یافت. روشنفکر دوره قاجاری خواستار تحول مردم از رعیت به ملت شده و در این تحول خود لذا به صدای ملت تبدیل شده بود. برای نخستین بار شعار «زنده باد ملت ایران» شنیده شد (آدمیت، ۱۳۸۵: ۱۳۹-۱۴۰؛ صدیقی، ۱۳۹۰؛ کسروی، ۱۳۴۴: ۷۴). اگر چه میان روشنفکران اختلاف نظرهایی وجود داشت، اما نقطه مشترک روشنفکران دوره قاجاری آنجایی بود که به مشروطیت به مثابه امر سیاسی به معنای منازعه خیر و شر مبتنی بر امور انسانی و غیر آسمانی باور داشتند. از این رو است که یکی از پایه‌ای‌ترین امور انسانی، یعنی قانون مورد توجه نخبگان فکری و دینی همچون میرزا ملکم خان، (محیط طباطبایی، ۱۳۲۷: ۱۵۱)، مستشارالدوله (دولت‌شاهی، ۱۳۸۶: ۷-۸)، عبدالرحیم طالبوف (رئیس‌نیا، ۱۳۵۷: ۱۰۲) آخوندزاده (آدمیت، ۱۳۴۹)، محمد اسماعیل محلاتی، (زرگری نژاد، ۱۳۷۷: ۵۱۷)، میرزای نائینی (فیرحی، ۱۳۹۴) و شیخ فضل الله نوری - رساله حرمت مشروطه - (زرگری نژاد، ۱۳۷۷: ۱۶۴-۱۶۳) قرار گرفت.

در این رویکرد و فضای اندیشه‌ای، قانون اساسی کتاب مقدس بشر قلمداد شد و به تبع آن جنبش مشروطه خواهی نظام حقوقی واحدی (قیصری، ۱۳۹۲: ۱۵۶) را خواستار شد. نکته مهمی که در این روایت باید به آن توجه داشت این است که به رغم دو روایت پیشین که حاملان آن به دنبال منافع خود بودند، در این روایت، روشنفکران علاوه بر اینکه که حاملان منافع گروهی هستند، به مثابه صدای ملت معترض یا «صدای امر اجتماعی در حال ظهور» (صدیقی، ۱۳۹۰) شناخته شدند. منافع روشنفکران (اعم از روحانی و غیر روحانی) به پذیرش آنان از سوی قدرت و مردم به عنوان نیروی اجتماعی تازه متولد شده باز گشت. پیش از این دوره تاریخ ما روشنفکر به عنوان معترض و متکی به ملت نداشت. در این بازه تاریخی است که نیروی اجتماعی جدیدی شکل یافت؛ نیرویی که مناسبات و روابط قدرت مستمر و مسلط در تاریخ سیاسی ایران را تغییر داد. این تغییر در واقع ایجادکننده نقطه گسستی میان روابط و مناسبات قدرت در قدیم و جدید بود. در این روایت به طور تقریبی خواست‌های دو روایت پیشین نیز بیان شد. به همین دلیل می‌توان گفت مفهوم قانون، اندیشه کانونی روشنفکران دوره قاجاری برای بیان خواست‌های‌شان

بود.

بنابراین مفاهیم سه‌گانه *نوسازی* (پیشرفت) که حاملان آن نجبگان درباری، *عدالت* که حاملان آن تجار، و *قانون* یا *حق* که حاملان آن روشنفکران و روحانیون بودند، نقطه مرکزی مطالبات و مفاهیم کانونی اندیشه سه‌گروه اصلی جنبش مشروطه محسوب می‌شوند. براساس این سه مفهوم سه مطالبه نیز در جامعه سیاسی پس از مشروطه شکل گرفت؛ رضایت به معنای حکومت مبتنی بر مشارکت و رضایت مردم، مشروعیت به معنای قدرت مشروع در ذیل قانون، و حقوق عامه به معنای رعایت حقوق عمومی در مصاف با قدرت؛ همان مطالباتی که در غرب نیز شکل یافته بود (تیرنی، ۱۳۹۳: ۱۹۲).

شکل: ۱. اندیشه‌های کانونی جنبش مشروطه

بست‌نشینی اول و دوم، نقطه عطف پذیرش و انتخاب اندیشه مشروطه بود. اعتراض‌های پیشین و پسین این دو بست‌نشینی (جعفریان، ۱۳۷۸؛ خالصی، ۱۳۶۶) منجر به گسترش اندیشه‌های جنبش مشروطه در تهران، تبریز، اصفهان، رشت، شیراز و دیگر شهرهای ایران شد (دانشور علوی، ۱۳۷۷). اما نهادینه و درونی شدن اندیشه مشروطه در جامعه نخبه ایران به بازه زمانی تصویب قانون اساسی، به‌ویژه متمم قانون اساسی باز می‌گردد. در آن دوره، اندیشه مشروطه با مرکزیت مفهوم قانون به همراه دو مفهوم عدالت و پیشرفت نزد کنشگران جنبش مشروطه درونی شد. قانون اساسی بیشتر به تنظیم قدرت شاه و متمم آن به تضمین حقوق و آزادی‌های مردم توجه داشت (گرچی و مرادخانی، ۱۳۹۲: ۱۷۶؛ منشادی، ۱۳۹۲). انتشار رسائل گوناگون از سوی دو اردوگاه مشروطه‌خواهان و مشروطه‌خواهان و منازعه‌های وسیعی که در خصوص مفاد متمم قانون اساسی مطرح شد و اعتراض‌های

جمعی شمار کثیری از مردم (زنان و مردان) در موافقت با تصویب متمم قانون اساسی و مخالفت با به تأخیر انداختن تصویب متمم یا تغییر مفاد آن (زرگری نژاد، ۱۳۷۷؛ قیاسی، ۱۳۹۴؛ کسروی، ۱۳۴۴؛ آفاری، ۱۳۶۹: ۶۵؛ ملک زاده، ج ۲، ۱۳۷۱: ۲۲؛ شیرودی، ۱۳۸۴) زمینه‌های نظری - دو رساله مشهور مشروطه خواهان «کشف المراد من المشروطه و الاستبداد و حرمت مشروطه» و دو رساله مشهور مشروطه خواهان «تنبيه الامه و تنزيه المله و اللئالی المربوطه فی وجوب المشروطه» - و میدانی - تأکید و حمایت علمای نجف و مشروطه خواهان شهرهای بزرگ کشور برای تصویب متمم قانون اساسی - (حائری، ۱۳۶۴) منجر به نهادینه شدن اندیشه مشروطه در قالب قانون اساسی و متمم آن شد.

۵. اندیشه‌های کانونی پیشامشروطه

در نقطه مقابل اندیشه مشروطه، اندیشه سلطنت سنتی وجود داشت. به خلاف مشروطه خواهان که اندیشه‌های خود را به صورت روزنامه، کتاب، سخنرانی و نامه منتشر می کردند، سلطنت طلبان نیازی به این کار نداشتند. چرا که اولاً پشتوانه نظری نظم و گفتمان مستقر تعداد قابل ملاحظه‌ای از متون سیاست‌نامه‌ها و اخلاق‌های ناصری، جلالی، کاشانی و... بود که آنان را بی نیاز از متون جدید می کرد؛ متونی که تا آن روز هیچ اشکالی به پیش فرض، ادعا و استدلال آنها وارد نشده و به عبارتی، هیچ رخدادی بر گفتمان مطرح ایجاد نشده بود و ثانیاً بر اساس گفتمان مرسوم و مطرح، سلسله قاجار نیز مشروعیت خود را از طریق اعمال قدرت به نمایش می گذاشت.

به واقع کتاب‌ها، مقالات و رسائل مشروطه خواهان در مواجهه با کتاب‌های پیشینیان قرار داشتند. نویسندگانی چون نجم‌الدین رازی، خواجه نظام‌الملک، خواجه نصیرالدین طوسی، رشیدالدین فضل‌الله، جلال‌الدین دوانی، واعظ کاشفی، طیب کاشانی و اسکندر بیگ ترکمان و..... متونی را تدوین کردند که روایتی از جایگاه و اقتدار و مناسبات شاه با مردم را بیان می کرد، در صورتی که متون دوره مشروطه شرایطی را بیان می کند که این روایت از شاه، خاستگاه و اقتدارش را تغییر می دهد.

الف) «قدرت مطلقه» در دوره پیشامشروطه، منشاء قدرت شاه آسمانی و به همین دلیل قدرت او نامحدود بود. «حکمران بر اساس حق الهی حکومت می کرد و وظیفه رعایای حکمران تنها آن بود که برای سلامتی او دعا کنند» (لمبتون، ۱۳۷۹: ۴۳؛ کاتوزیان، ۱۳۷۷: ۸۱-۱۷۹). از این رو رابطه مردم با شاه به مثابه رابطه رعیت با حاکم یا بنده با خدایگان بود

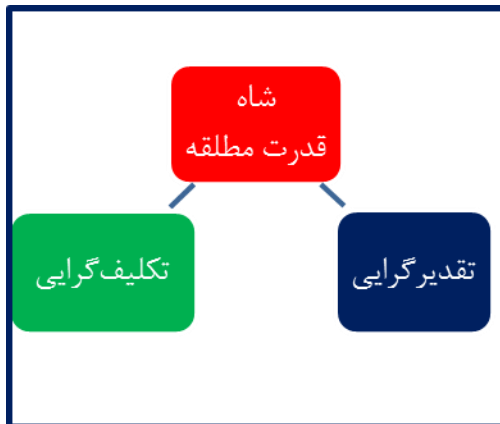
(فوران، ۱۳۷۷: ۲۱۴؛ آبراهامیان، ۱۳۷۶: ۱۵؛ سیف، ۱۳۷۳: ۴۸؛ لمبتون، ۱۳۷۹: ۸۳). اساساً شاه را سایه خدا بر زمین می‌دانستند و همان‌گونه که فرمان الهی چشم بسته اطاعت می‌شد، فرمان شاه نیز باید اطاعت می‌شد (دوانی، ۱۳۹۱: ۱۱۵-۱۱۱؛ جهاننگلو، ۱۳۸۳: ۲۲-۲۳). در آن دوره، قانونی وجود نداشت چرا که هنگامی قانون وجودش الزامی می‌شد که نخست، دادگاهی باشد دوم، موضوعی اختلافی مطرح باشد و سوم دو طرف دعوی امکان حضور داشته باشند. در پیشامشروطه هیچ کدام از این سه نکته وجود نداشت و سلطان در حکم «مالک الرقاب و ناقد الکلمه و نافذالحکم» (خلخالی، ۱۳۹۰: ۱۶۵؛ کاشانی، ۱۳۸۸: ۳۳) شناخته می‌شد. در نبود قانون و دستگاه قضا، واسطه‌گری بلندپایگان (دربار، روحانیون، تجار) نزد شاه معنا می‌یافت، همچنان که بست نشینی رواج می‌یافت. نکته درخور تامل آن که در آن دوره، قانون، همان شریعت پنداشته می‌شد که قاضی به‌عنوان نماینده و منصوب شاه آن را اجرا می‌کرد. به عبارت دیگر، قانون به دلیل حضور شاه وجود داشت و تا زمانی که آن شاه بر مسند قدرت بود، تکلیف برای همه مشخص بود. تنها با تغییر شاه بود که امکان تغییر قانون نیز فراهم می‌شد (نصیرالدین طوسی، ۱۳۵۶؛ نظام‌الملک طوسی، ۱۳۸۰؛ رازی، ۱۳۵۲؛ کاشانی، ۱۳۳۱؛ پطروشفسکی، ۱۳۵۰؛ راوندی، ۱۳۵۶؛ میرزا سمیعا، ۱۳۷۸).

از آنجا که در پیشامشروطه شاه به فراآسمان مرتبط می‌شد، پرسش از ناظر و نظارت بر شاه و حکام اساساً مطرح نبود (لمبتون، ۱۳۷۹: ۸۳ و ۲۱). در فرمان مشروطیت مظفرالدین شاه رگه‌هایی از تبار قدرت فراآسمانی دیده می‌شود: «... از آنجا که حضرت باری تعالی جل شانیه سر رشته ترقی و سعادت ممالک محروسه ایران را بکف کفایت ما سپرده، شخص همایون ما را حافظ حقوق قاطبه اهالی ایران و رعایای صدیق خودمان قرار داده، لهذا در این موقع که رای و اراده همایون ما بدان تعلق گرفت.... بعون الله تعالی مجلس شورای مرقوم که نگهبان عدل ماست افتتاح و...» (کسروی، ۱۳۴۴). لذا کلمات شاه که نشان از خاستگاه پیشامشروطه داشت، در میدان مشروطه (تیموری، ۱۳۶۱: ۵۲-۵۷؛ ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۶۲: ۲۴-۲۲؛ براون، ۱۳۷۶: ۲۱-۱۵) دیگر یک پدیده آسمانی نبود و مخالفان می‌توانستند مقصر رخدادهای را به دربار، دیوان و شاه احاله دهند. لذا در تدوین قانون اساسی و به‌ویژه متمم آن، تعبیر و تفسیر جایگاه و مقام آسمانی شاه به چالش کشیده شد؛ چالشی که به مرکز منازعه جنبش با نظام مستقر تبدیل شد (لمبتون، ۱۳۷۹: ۱۰۵).

ب) «تکلیف»^۱ و «تکلیف‌گرایی» مفهوم دیگری است که در دوره پیشامشروطه مهم و تأثیرگذار بود. در آن دوره، مردم در مقابل شاه و قدرت وی تنها دارای تکلیف بودند. بدین خاطر نظام بروکراسی دوره پیشامشروطه بسیار کوچک بود (آبراهامیان، ۱۳۷۶: ۱۶). قدرت شاهانه سلسه مراتب قدرت را تعیین می‌کرد و در واقع این قدرت بود که مهم‌ترین منبع اقتصادی آن زمان (زمین) را مشخص می‌کرد (لمبتون، ۱۳۷۷: ۲۶۷). بنابراین قدرت شاهانه گسترده‌اش به حوزه زندگی و مناسبات اقتصادی، اجتماعی می‌رسید (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۷).

اساساً بار معنایی تکلیف وسیع‌تر از روابط متقابل مردم و قدرت بود. حوزه‌هایی همچون روابط انسان با زمین با سرمایه و با سود نیز تکلیف محور بود. تجار و مالکان، مالکیتی رسمی و دائمی برای خود فرض نمی‌کردند (کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۱۰۷) و شاه در هر زمانی می‌توانست نسبت به مال و منال رعیت خود ادعا داشته باشد (فوران، ۱۳۸۲: ۲۱۴؛ اشرف، ۱۳۵۹: ۴۱-۳۹). در آن دوره، نظام تیول‌داری رواج داشت و مالک بیشتر به‌عنوان مامور مالیات نقش ایفا می‌کرد. در این فضا بود که کشاورزی هیچگاه از سطح معیشت به سطح تجاری تغییر نیافت (لمبتون، ۱۳۷۵؛ ۱۳۷۷؛ فوران، ۱۳۷۷؛ کاتوزیان، ۱۳۸۱؛ ولی، ۱۳۸۰، کدی، ۱۳۷۵ و ۱۳۸۳).

د) مفهوم سوم هنجارین دوره پیشامشروطه «تقدیر» بود. در آن دوره، قدرت، تعیین‌کننده تحرک اجتماعی بود. این تحرک بدون ملاک و معیار، کمک می‌کرد تا تقدیرگرایی رواج یابد. کساد بازار، نبود سرمایه، گستردگی بیماری و مرگ و میر ناشی از آن، مشکلات خانوادگی، بلایای طبیعی، جنگ و اساساً جایگاه فعلی افراد و شرایط موجود در چارچوب مفهوم تقدیر معنا می‌شد. ضمن آن که راه خروج از وضعیت کنونی نیز دعا، نذر و استغاثه به درگاه الهی یا انتظار عطف از ناحیه قدرت- نماینده قدرت آسمانی- بود (ترابی فارسانی، ۱۳۸۴: ۷۲؛ رنه دالمانی، ۱۳۳۵: ۲۲۵؛ ناطق، ۱۳۵۸: ۳۳). در این فضای مفهومی، تقدیرگرایی از یک سو فراتر از شاه بود و از سوی دیگر، نسبت مستقیمی با گستره قدرت شاهانه داشت. ترکیب قدرت آسمانی و رواج تقدیرگرایی امکان طرح مفاهیمی چون عقب‌ماندگی و به‌تبع آن نوسازی و پیشرفت را فراهم نمی‌کرد (میلانی، ۱۳۷۸: ۴۳-۴۲).

شکل ۲. اندیشه‌های کانونی پیشامشروطه

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

ادعای این نوشتار مبتنی بر برقراری رابطه میان جنبش مشروطه با تحولات بنیادین اجتماعی در ایران معاصر است. بدین گونه که ابتدا جنبش مشروطه از طریق خلق تاریخ‌مندی نوین بر حیات اجتماعی جامعه تأثیر گذارد و سپس بر نحوه شکل‌یابی تحولات اجتماعی در ایران معاصر تأثیر گذاشت.

۱. تاریخ‌مندی جنبش مشروطه

اگر تاریخ‌مندی جنبش‌های اجتماعی را الگوی نهادینه‌شده فرهنگی، سیاسی، اقتصادی اندیشه و کنش جنبش اجتماعی بدانیم، آنگاه کانون تاریخ‌مندی جنبش مشروطه در ذیل مفهوم قانون (حق تعیین سرنوشت از سوی مردم) معنا می‌یابد. از این‌رو فصل‌میز تاریخ‌مندی پیشامشروطه از مشروطه، تغییر مکان اعمال حق بود. این تغییر مکان اعمال حق، منجر به تأسیس مجلس شورای ملی شد. یا تشکیل این نهاد، آحاد ملت نه به دلیل نمایندگی آسمان در زمین بلکه اتفاقاً به دلیل زمینی بودن، دارای حق (حقوق عمومی) شدند، و نمایندگان مجلس نیز به عنوان وکیل مردم حق داشتند قانون، تدوین و بر قوه مجریه نظارت کنند.

هنگامی که مردم دارای حق شدند، موضوع تکلیف، تقدیر و قدرت مطلقه شاه بی‌معنا شد و سلطنت سنتی به سلطنت مشروطه تغییر یافت، که نشان‌دهنده تغییر ساختار سیاسی

دولت در مشروطه به سمت دمکراسی بود. بنابراین جنبش مشروطه ایجادکننده گسست تاریخی در ایران بود. ورود مجلس به مکان‌های قدرت (شاه، خاندان سلطنتی، دربار) و دولت (صدر اعظم، وزراء، ماموران عالی‌رتبه اداری و لشگری و حکمرانان ایالات) سرآغازی برای تغییر مناسبات و منازعات سیاسی و همچنین شکل‌یابی مشارکت سیاسی مردم بود.

۲. حیات اجتماعی برگرفته از تاریخ‌مندی جنبش مشروطه

اگر حیات اجتماعی مردم پیشامشروطه در ذیل مفهوم رعیت معنا می‌یافت، به گونه‌ای که قدرت مطلقه صاحب حق بود و قانون نیز متکی به قدرت او بود، در دوره مشروطه، حق و قانون همنشین با مردم شد و این همنشینی منجر به حیات اجتماعی جدیدی شد. از این رو باید گفت که جنبش مشروطه حیات اجتماعی مردم را در سه ساحت ذهنی، کنشی و ساختاری تغییر داد.

در بُعد ذهنی، حق تعیین سرنوشت به مردم واگذار شد. در بُعد عینی (کنشی)، زمینه‌های کنش‌گری فردی و جمعی ایجاد، و در بُعد ساختاری، بافت‌های نهادی جدید ایجاد شد.

باید دانست که ایرانی پیشامشروطه اساساً امکان مشارکت از بُعد نظری و عملی برایش فراهم نبود، امکان تجمیع ثروت برایش مقدور نبود، امکان مقایسه با دیگران برایش ایجاد نشد، امکان نجات از بلایای طبیعی برایش موجود نبود، امکان فهم حق داشتن و خروج از تکلیف صرف، برایش متصور نبود؛ و امکان یادگیری دانش جدید و به تبع آن درک جدید از جهان برایش مهیا نبود. پس از مشروطه، ایرانی با مشارکت آشنا شد، امکان ثروت‌اندوزی برایش فراهم شد. امکان رابطه با کشورهای خارج، مطالعه و مشاهده جوامع و به تبع آن مقایسه (از طریق روزنامه‌ها و سفر به خارج) برایش فراهم شد، امکان زیست طولانی‌تر و مناسب‌تر برایش فراهم شد، امکان یادگیری علوم جدید و مشاهده جهان به گونه جدید برایش مهیا شد و در نهایت، امکان کسب حق تعیین سرنوشت برایش متصور شد.

جنبش مشروطه مفهوم حق تعیین سرنوشت از سوی مردم را از عدم به وجود ذهنی تبدیل کرد. مبتنی بر این حیات ذهنی جدید، امکان خروج از جهان تکلیف و تقلید و ورود به جهان مبتنی «حق» فراهم شد و فرآیند این رفت و آمد، حیات جدیدی را به ایرانیان

نمایاند. همسان با تغییر مکان حق از دربار و شاه به مردم و مجلس نیز امر سیاسی از قلمروی فرازمینی به قلمروی زمینی نقل مکان کرد.

بنابراین حق تعیین سرنوشت از سوی مردم، مفهوم مرکزی جنبش مشروطه بود، که مبتنی بر اندیشه‌های کانونی و تاریخ‌مندی آن ظهور یافت. این بروز تاریخی، همان حیات اجتماعی نوینی بود که تحولات اجتماعی بر محور آن حرکت می‌کردند. به زبان دیگر، جنبش مشروطه بر سازنده تاریخ معاصر و تحولات اجتماعی ایران بود. تحولاتی که به حیات اجتماعی برگرفته از تاریخ‌مندی جنبش مشروطه راجع بودند.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

۱. احمدی، حمید، مرتضی منشادی (۱۳۸۷). پیوستار تاریخی جنبش‌های اجتماعی - سیاسی معاصر ایران، فصلنامه سیاست، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره ۳۸، شماره ۴ زمستان.
۲. اسکاچپول، تدا (۱۳۸۸). بینش و روش در جامعه‌شناسی تاریخی، ترجمه هاشم آقاجری، چاپ اول، تهران: نشر مرکز علوم انسانی دانشگاه اصفهان، شماره ۱۲، بهار.
۳. اشرف، احمد (۱۳۵۹). موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران: دوره قاجاریه، تهران: نشر زمینه.
۴. اشرف، احمد (۱۳۸۳). از انقلاب سفید تا انقلاب اسلامی، ترجمه محمد سالار کسرائی، فصلنامه پژوهشنامه متین، شماره ۲۲.
۵. اعتمادالسلطنه، محمدحسین خان (۱۳۸۵). روزنامه خاطرات، با مقدمه و فهرست‌های ایرج افشار، تهران: انتشارات امیرکبیر.
۶. اقبال آشتیانی، عباس (۱۳۰۵). اعزام محصل به پاریس (۱)، مجله تعلیم و تربیت، سال ۲، شماره ۴.
۷. اکبری، م (۱۳۸۲). سیاحت‌نامه ابراهیم بیک، بیانیه‌ای علیه وضع موجود، در بررسی مبانی فکری و اجتماعی مشروطیت ایران، تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
۸. اکبری، محمدعلی (۱۳۸۴). چالش‌های عصر مدرن در ایران عهد قاجار، تهران: انتشارات روزنامه ایران.
۹. امانی، سید مهدی (۱۳۸۰). جمعیت‌شناسی عمومی ایران، تهران: انتشارات سمت.
۱۰. امین‌الدوله، م. ع (۱۳۵۴). خاطرات سیاسی، تهران: انتشارات امیرکبیر.
۱۱. آبراهامیان، یرواند (۱۳۷۶). مقالاتی در جامعه‌شناسی سیاسی ایران، ترجمه سهیلا ترابی فارسانی، تهران: شیرازه.
۱۲. آبراهامیان، یرواند (۱۳۷۹). ایران بین دو انقلاب، ترجمه احمد گل محمدی و ابراهیم فتاحی، تهران: نشر نی.
۱۳. آدمیت، فریدون (۱۳۴۹). اندیشه‌های میرزا فتحعلی آخوندزاده، تهران: انتشارات خوارزمی.
۱۴. آدمیت، فریدون (۱۳۵۴). فکر دموکراسی اجتماعی در نهضت مشروطیت ایران، تهران: پیام.
۱۵. آدمیت، فریدون (۱۳۵۵). ایدئولوژی نهضت مشروطه ایران، ج: اول، تهران: پیام.
۱۶. آدمیت، فریدون (۱۳۵۵). ایدئولوژی نهضت مشروطه ایران؛ مجلس اول و بحران آزادی، جلد دوم، تهران: روشنگران.
۱۷. آدمیت، فریدون (۱۳۸۵). الف، امیرکبیر و ایران، چاپ نهم، تهران: انتشارات خوارزمی.
۱۸. آدمیت، فریدون (۱۳۸۵). ب، اندیشه ترقی و حکومت قانون: عصر سپهسالار، چاپ سوم، تهران: انتشارات خوارزمی.
۱۹. آدمیت، فریدون و همناطق (۱۳۵۶). افکار اجتماعی و سیاسی و اقتصادی در آثار منتشر نشده دروان قاجار، تهران: نشر آگاه.
۲۰. آفاری، ژانت (۱۳۶۹). انجمن‌های نیمه‌سری زنان در نهضت مشروطه، ترجمه جواد یوسفیان،

- تاریخ‌مندی جنبش مشروطه؛ بررسی رابطه تحولات اجتماعی ایران معاصر با جنبش مشروطه ۱۰۱
- تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۲۱. براون، ادوارد (۱۳۷۶). شرح حال رجال ایران در قرن ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ هجری، چاپ پنجم، تهران: انتشارات زوار.
۲۲. بشیریه، حسین (۱۳۹۳). زمینه‌های اجتماعی انقلاب ایران، تهران: نگاه معاصر.
۲۳. بنکداریان، منصور (۱۳۹۲). بریتانیا و انقلاب مشروطه ایران، ترجمه کاظم فیروزمند، تهران: نامک.
۲۴. بیات، آصف (۱۳۹۱). سیاست‌های خیابانی، جنبش تھی‌دستان در ایران، ترجمه سید اسدالله نبوی چاشمی، تهران: پردیس دانش.
۲۵. پاولویچ، م، تریا، و ایرانسکی، س (۱۳۵۷). سه مقاله درباره انقلاب مشروطه ایران، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
۲۶. پطروشفسکی، ای. پ (۱۳۵۰). اسلام در ایران، ترجمه کریم کشاورز، تهران: پیام.
۲۷. تاجیک، محمدرضا (۱۳۹۴). اصلاح‌طلبی و خوانش‌های ممکن از مشروطه‌خواهی، مجله مهرنامه، شماره ۴۳، مردادماه.
۲۸. ترابی فارسانی، سهیلا (۱۳۸۴). تجار، مشروطیت و دولت مدرن، تهران: نشر تاریخ ایران.
۲۹. تورن، آلن (۱۳۸۶). مقدمه‌ای بر مطالعه جنبش‌های اجتماعی، در «فهم و مطالعه جنبش‌های اجتماعی جدید»، ترجمه علی حاجلی، تهران: انتشارات جامعه و فرهنگ.
۳۰. توفیق (۱۳۸۵). مدرنیسم و شبه پاتریمونالیسم: تحلیلی از دولت در عصر پهلوی، مجله جامعه‌شناسی ایران، دوره هفتم، شماره ۱، بهار.
۳۱. تیرنی، برایان (۱۳۹۳). دین، قانون و پیدایش فکر مشروطه، ترجمه حسین بادامچی و محمد راسخ، تهران: نگاه معاصر.
۳۲. تیموری، ابراهیم (۱۳۶۱). تحریم تنباکو، چاپ سوم، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
۳۳. جعفریان، رسول (۱۳۷۸). بست‌نشینی مشروطه‌خواهان در سفارت انگلیس، تهران: تاریخ معاصر ایران.
۳۴. جلالی پور، حمیدرضا (۱۳۸۱). جامعه‌شناسی جنبش‌های اجتماعی: با تأکید بر جنبش اصلاح طلبی دوم خرداد، تهران: انتشارات طرح نو.
۳۵. جوادی، ریحانه (۱۳۹۱). درآمدی بر جامعه‌شناسی تاریخی اصلاحات: استدلال‌های مخالفان اصلاحات در اصلاحات ناصرالین شاه (۱۲۷۸-۱۲۷۵ ه. ق)، فصلنامه مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، دوره اول، شماره ۳، پاییز.
۳۶. جهانگلکو، رامین (۱۳۸۳). موج چهارم، ترجمه منصور گودرزی، چاپ سوم، تهران: نشر نی.
۳۷. چلبی، مسعود و غلامرضا عظیمی (۱۳۸۷). مطالعه تطبیقی - تاریخی رابطه ساختار سیا با توسعه اقتصادی: (ایران، چین و ژاپن ۱۹۲۰-۱۸۰۰)، مجله جامعه‌شناسی ایران، دوره هشتم، شماره ۱، بهار.
۳۸. حاجلی، علی (۱۳۸۶). چرخش مدنی در جنبش‌های اجتماعی و کنش‌های جمعی اخیر ایران (در علی حاجلی، فهم و مطالعه جنبش‌های اجتماعی جدید)، تهران: انتشارات جامعه و فرهنگ.

۳۹. حائری، عبدالهادی (۱۳۶۴). تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق، تهران: انتشارات امیر کبیر.
۴۰. حائری، عبدالهادی (۱۳۷۲). نخستین رویاروی‌های اندیشه گران ایرانی با دو رویه تمدن بورژوازی غرب، تهران: انتشارات امیر کبیر.
۴۱. حسین‌زاده، فهیمه (۱۳۸۷). ویژگی‌ها و صورت‌بندی جنبش‌های اجتماعی در ایران، تهران: مجمع تشخیص مصلحت نظام، پژوهشکده تحقیقات استراتژیک.
۴۲. خالصی، عباس (۱۳۶۶). تاریخچه بست و بست‌نشینی، تهران: انتشارات علمی.
۴۳. خانیکی، هادی (۱۳۸۲). قدرت، جامعه مدنی و مطبوعات، تهران: طرح نو.
۴۴. خلخالی، عمادالعلماء (۱۳۹۰). رساله معنی و فواید سلطنت مشروطه، مکتوب ۱۳۲۵ق، در رجبی (دوانی)، محمدحسن، مکتوبات و بیانات سیاسی و اجتماعی علمای شیعه، تهران: نشر نی.
۴۵. خواجه نصیرالدین طوسی (۱۳۵۶). اخلاق ناصری، تصحیح و تنقیح مجتبی مینوی - علیرضا حیدری، تهران: خوارزمی.
۴۶. خواجه نظام‌الملک طوسی (۱۳۸۳). سیاستنامه (سیرالملوک)، تصحیح هیوبرت دارک، تهران: علمی فرهنگی.
۴۷. دامغانی، محمدتقی (۱۳۵۷). اولین قوانین ایران قبل از مشروطیت، تهران: بهزاد.
۴۸. دانشور علوی، نورالله (۱۳۷۷). جنبش وطن پرستان اصفهان و بختیاری (تاریخ مشروطه ایران)، تهران: آژان.
۷۹. دوانی، جلال‌الدین (۱۳۹۱). اخلاق جلالی، تصحیح عبدالله مسعودی آرانی، تهران: مؤسسه اطلاعات.
۵۰. دولتشاهی، علیرضا (۱۳۸۶). رساله یک کلمه، نوشته میرزا یوسف خان تبریزی «مستشارالدوله»، تهران: نشر بال.
۵۱. رازی، نجم‌الدین (۱۳۵۲). مرصادالعباد، تصحیح محمد امین ریاحی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر.
۵۲. راسخ، محمد و فاطمه بخشی‌زاده (۱۳۹۲). پیش‌زمینه مفهوم قانون در عصر مشروطه: از مالک‌الرقابی تا تنظیمات، مجله حقوقی دادگستری، شماره ۸۳، پاییز.
۵۳. راوندی، مرتضی (۱۳۵۶). تاریخ اجتماعی ایران، تهران: انتشارات امیر کبیر.
۵۴. راثین، اسماعیل (۱۳۴۵). انجمن‌های سری در انقلاب مشروطیت ایران، تهران: جاودان.
۵۵. ربانی خوراسگانی، علی (۱۳۷۷). بررسی سه رهیافت نظری در جامعه‌شناسی تاریخی، مجله علمی پژوهشی دانشکده ادبیات و علوم.
۵۶. رنه دالمانی، هانری (۱۳۳۵). سفرنامه از خراسان تا بختیاری، ترجمه و نگارش فره وشی، گیلان.
۵۷. رئیس‌نیا، رحیم (۱۳۵۲). زمینه‌های اقتصادی و اجتماعی انقلاب مشروطیت ایران، تبریز: انتشارات ابن‌سینا.
۵۸. رئیس‌نیا، رحیم (۱۳۵۷). سیاست طالبی، تهران: انتشارات علم.
۵۹. زاهد، سعید (۱۳۸۱). جنبش‌های اجتماعی معاصر ایران، تهران: انتشارات سروش و طه.
۶۰. زرگری‌نژاد، غلامحسین (۱۳۷۷). رسائل مشروطیت؛ هیجده رساله و لایحه درباره مشروطیت،

تهران: کویر.

۶۱. زیباکلام، صادق (۱۳۷۷). سنت و مدرنیته، ریشه‌یابی علل ناکامی اصلاحات و نوسازی سیاسی در ایران عصر قاجار، تهران: نشر روزنه.

۶۲. سرمد، غلامعلی (۱۳۷۲). اعزاز محصل به خارج از کشور (در دوره قاجاریه)، تهران: بنیاد مستضعفان و جانبازان انقلاب اسلامی.

۶۳. سید امامی، کاووس (۱۳۷۷). روش‌های تاریخی تطبیقی در آثار تدا اسکاچپول و چارلز تیلی، فصلنامه پژوهشی دانشگاه امام صادق، سال اول، شماره اول.

۶۴. سیف، احمد (۱۳۷۳). اقتصاد ایران در قرن ۱۹، تهران: نشر چشمه.

۶۵. شاکری، خسرو (۱۳۸۴). پیشینه‌های اقتصادی و اجتماعی جنبش مشروطیت و انکشاف سوسیال دمکراسی، تهران: اختران.

۶۶. صدیقی، بهرنگ (۱۳۹۰). آیا جنبش مشروطه آغازی دارد؟ خوانشی فوکویایی از جنبش مشروطه و نقش روشنفکران در آن، مجله جامعه‌شناسی ایران، دوره دوازدهم، شماره ۳، پاییز.

۶۷. طالبان، محمدرضا (۱۳۸۹). تحلیل خلاف واقع در تبیین‌های تاریخی علوم اجتماعی، مجله علوم اجتماعی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، بهار و تابستان.

۶۸. طالبوف، عبدالرحیم (۱۳۵۶). مسالک المحسنین، به کوشش باقر مؤمنی، تهران: انتشارات شبگیر.

۶۹. علی‌احمدی، علی‌رضا و وفا غفاریان (۱۳۸۲). اصول شناخت و روش تحقیق (با نگاهی به مطالعات تاریخی)، فصلنامه علمی - پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهراء، سال سیزدهم شماره ۴۶-۴۷ تابستان و پاییز.

۷۰. عیسوی، چارلز (۱۳۶۹). تاریخ اقتصادی ایران: عصر قاجار، ۱۲۱۵-۱۳۳۲ ه. ق. چاپ دوم، تهران: گستره.

۷۱. فروند، ژولین (۱۳۷۲). نظریه‌های مربوط به علوم انسانی، ترجمه علی محمد کاردان، چاپ دوم، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

۷۲. فوران، جان (۱۳۷۷). مقاومت شکننده؛ تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سال‌های پس از انقلاب اسلامی، ترجمه احمد تدین، تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.

۷۳. فوران، جان (۱۳۸۲). تحلیل نظری از انقلاب ۱۹۷۹-۱۹۷۷ ایران، ترجمه سید صدرالدین موسوی، پژوهشنامه متین، شماره ۱۹، تابستان.

۷۴. فیرحی، داود (۱۳۹۴). آستانه تجدد، در شرح تنبیه الامه و تنزیه المله، تهران: نشر نی.

قاسمی پویا، اقبال (۱۳۷۷). مدارس جدید در دوره قاجاریه: بنیان و پیشروان، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

۷۵. قیاسی، فاطمه (۱۳۹۴). از عدالت‌خانه تا مشورت‌خانه تعامل اندیشه و عمل در عصر مشروطیت، تهران: لوح فکر.

۷۶. قیصری، علی (۱۳۹۲). حقوق اساسی و تکوین حقوق مدنی در ایران (۱۳۲۰-۱۲۸۵)، در انقلاب مشروطه ایران، ویراسته لادیه، ماری و فولادی (۱۳۹۴)، جمعیت و سیاست در ایران

- از سلطنت مشروطه تا جمهوری اسلامی، دفترهای مؤسسه ملی مطالعات جمعیت‌شناسی فرانسه (INED).
۷۷. کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۷۷). فره ایزدی حق الاهی پادشان، اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره ۹، ۱۰، ۱۲ تیر.
۷۸. کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۷۹). دولت و جامعه در ایران: انقراض قاجار و استقرار پهلوی، ترجمه حسن افشار، تهران: نشر مرکز.
۷۹. کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۸۱). تضاد دولت و ملت: نظریه تاریخ و سیاست در ایران، ترجمه علیرضا طیب، تهران: نشر نی.
۸۰. کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۸۳). اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی، ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران: نشر مرکز.
۸۱. کاتوزیان، محمدعلی همایون (۱۳۸۰). به سوی نظریه عمومی انقلاب‌های ایران، ترجمه علی‌رضا طیب، فصلنامه راهبرد، شماره ۱۹، بهار.
۸۲. کاشانی، افضل‌الدین (۱۳۳۱). ساز و پیرایه‌های شاهان پرمایه، ویراسته مجتبی مینوی، تهران: دانشگاه تهران.
۸۳. کاشانی، سید محمود (۱۳۸۸). حقوق مدنی (قرادادهای ویژه)، تهران: نشر میزان.
۸۴. کدی، نیکی (۱۳۷۵). ریشه‌های انقلاب ایران، ترجمه عبدالرحیم گواهی، تهران: قلم.
۸۵. کدی، نیکی (۱۳۸۱). ایران دوره قاجار و برآمدن رضا خان (۱۳۰۴-۱۱۷۵) ترجمه مهدی حقیقت‌خواه، تهران: ققنوس.
۸۶. کدی، نیکی (۱۳۸۳). نتایج انقلاب ایران، ترجمه مهدی حقیقت‌خواه، تهران: ققنوس.
۸۷. کرزن، لرد (۱۳۸۰). ایران و قضیه ایران، وحید مازندرانی، چاپ پنجم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۸۸. کریمی زنجانی اصل، محمد و سیده آمنه حسینی گلسفیدی (۱۳۷۵). ناسازگاری در قدرت سیاسی، نگاهی گذرا به ساختار قدرت سیاسی در ایران عصر قاجار (از ابتدا تا ظهور مشروطیت)، مجله اطلاعات سیاسی اقتصادی، شماره ۱۱۳ و ۱۱۴.
۸۹. کسروی، احمد (۱۳۴۴). تاریخ مشروطه ایران، تهران: امیرکبیر.
۹۰. کوهستانی‌نژاد، مسعود (۱۳۸۳). قرائت‌خانه‌های ایران از آغاز تا سال ۱۳۱۱ شمسی، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.
۹۱. گرجی ازندریانی، علی‌اکبر و فردین مرادخانی (۱۳۹۲). تکوین مفهوم قانون اساسی در انقلاب مشروطیت ایران، فصلنامه حقوق، محله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره ۴۳، زمستان.
۹۲. لمبتون، ا. کی. اس و کاترین فورد (۱۳۷۷). مالک و زارع در ایران، ترجمه منوچهر امیری، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۹۳. لمبتون، آ. کی. اس (۱۳۷۵). ایران عصر قاجار، ترجمه سیمین فصیحی، تهران: گوتنبرگ.
۹۴. لمبتون، آن، کی. اس (۱۳۷۹). نظریه دولت در ایران، ترجمه چنگیز پهلوان، تهران: گبو.
۹۵. لیتل، دانیل (۱۳۷۳). تبیین در علوم اجتماعی، ترجمه عبدالکریم سروش، تهران: صراط.
۹۶. محبوبی‌اردکانی، حسین (۱۳۷۰). تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران، تهران: انتشارات

تاریخ‌مندی جنبش مشروطه؛ بررسی رابطه تحولات اجتماعی ایران معاصر با جنبش مشروطه ۱۰۵

- دانشگاه تهران، جلد اول.
۹۷. محیط طباطبایی، سید محمد (۱۳۲۷). رساله غیبیه، مجموعه آثار میرزا ملکم خان، تهران: دانش.
۹۸. مستوفی، عبدالله (۱۳۴۳). شرح زندگانی من، جلد اول، تهران: انتشارات زوار.
۹۹. معدل، منصور (۱۳۸۲). طبقه، سیاست و ایدئولوژی در انقلاب ایران، محمد سالار کسرائی، تهران: انتشارات باز.
۱۰۰. معمار، رحمت‌الله (۱۳۸۷). تحلیل جامعه‌شناختی از وقوع جنبش مشروطه در ایران با استفاده از نظریه فشار ساختاری اسلمسر، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، سال ۱۵، شماره ۵۸-۵۹.
۱۰۱. ملک‌زاده، مهدی (۱۳۷۱). تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، ج ۲، تهران: انتشارات علمی.
۱۰۲. منشادی، مرتضی (۱۳۹۲). ماهیت و مفهوم مشروطیت در مذاکرات نخستین مجلس شورای ملی، فصلنامه سیاست، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره ۴۳، شماره ۴، زمستان.
۱۰۳. منوچهری، عباس و مجتبی روستایی (۱۳۹۰). حق یا قانون در شعر عصر مشروطه، مجله پژوهش‌های علوم تاریخی، دوره ۳، شماره ۱، تابستان و پاییز.
۱۰۴. مهرآیین، مصطفی (۱۳۸۵). ریشه‌ها و نتایج انقلاب اسلامی ایران: دیدگاه‌های نیکی کدی، پژوهشنامه متین، شماره ۳۳.
۱۰۵. میرزا سمیعا، محمد سمیع (۱۳۷۸). تذکره‌الملوک و سازمان اداری حکومت صفوی یا تعلیقات مینورسکی بر تذکره‌الملوک، به اهتمام سید محمد دبیر سیاقی، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: امیرکبیر.
۱۰۶. میلانی، عباس (۱۳۷۸). تجدد و تجددستیزی در ایران، تهران: نشر آتیه.
۱۰۷. ناطق، هما (۱۳۵۸). مصیبت وبا و بلای حکومت، تهران: نشر گستر.
۱۰۸. ناظم‌الاسلام کرمانی، محمد (۱۳۶۲). تاریخ بیداری ایرانیان، به اهتمام علی‌اکبر سعیدی سیرجانی، چاپ چهارم، تهران: آگاه.
۱۰۹. ناهید، عبدالحسین (۱۳۶۰). زنان ایران در جنبش مشروطه، تیریز: انتشارات احیاء.
۱۱۰. نوایی، عبدالحسین و الهام ملک‌زاده (۱۳۸۲). دانشجویان ایرانی در اروپا، اسناد مربوط به قانون اعزام محصل (از سال ۱۳۰۷ تا ۱۳۱۳)، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
۱۱۱. ورهرام، غلامرضا (۱۳۸۵). نظام سیاسی و سازمان‌های اجتماعی ایران در عصر قاجار، تهران: معین.
۱۱۲. ولی، عباس (۱۳۸۰). ایران پیشاسرمایه‌داری، ترجمه حسن شمس‌آوری، تهران: نشر مرکز.

ب) منابع لاتین

1. Abdollahyan, H. (2004). Conception of reality in historical sociology: Narrating absente landlordism in Tehran. Tehran: Sayeroshan publication.
2. Gilbar, G. G. (1977). The big Merchant (tojar) and the Persian consitutional

- revolution of 1906. In Asian and African Studies.
3. Mahoney, James & Terrie, P. L. (2008). "Comparative- Historical Analysis in contemporary Political Science", In J. M. Box- Steffensmeier, H. Brady, & D. Collier (eds) , oxford University Press .
 4. Melucci, Alberto, (1980). "The New Social Movements: A Theoretical Approach , social science Information".
 5. Nowshirvani, V. (1982). The beginning of commercialized agriculture in Iran. Yale University press: New Haven, Conn.
 6. Sheikholeslami, R. (1997). The structure of central authority in Qajar Iran: 1871-1896 Scholars Press.
 7. Touraine, Alain, (1977). The Self Production of society. Chicago: University of Chicago Press.